

El racionalisme a Gandia: un itinerari per l'arquitectura de la Segona República

Rebut: 15-10-2017

Acceptat: 03-11-2017

Estela Pellicer Mestre

Llicenciada en Història de l'Art

Investigadora independent

estelapellicer@gmail.com

Resum

El transcurs de la Segona República a Gandia suposà un període en el que es produïren una sèrie reformes urbanístiques i arquitectòniques que tenien com a objectiu principal millorar la qualitat de vida dels seus habitants. Es prengueren noves mesures per tal de dotar a la ciutat de serveis públics bàsics, centrats sobretot en l'educació i la sanitat. Començà així un procés de modernització basat en els corrents higienistes, unit a un fenomen constructiu amb edificis d'estètica innovadora: el racionalisme, l'estil de la nova ciutat.

Paraules clau: Segona República Espanyola; Gandia; Racionalisme; Arquitectura moderna; Edificis públics; Educació i sanitat

Abstract

During the Spanish Second Republic, Gandia lived a thriving period of urban and architectural reforms whose main objective was to improve the quality of life of local residents. Further steps were taken in order to provide basic public services to the city, focusing on education and health care. It began a process of modernization based on hygienic standards, linked to a constructive phenomenon of innovative buildings characterized by a new aesthetics trend, the Rationalism, the style of the new city.

Keywords: Second Spanish Republic; Gandia; Rationalism; Modern architecture; Public buildings; Education and health

La República a Gandia: transformació d'una ciutat

La notícia de la proclamació de la Segona República arribava aquell 14 d'abril del 1931 a Gandia en un ambient de gran entusiasme. A la façana de l'ajuntament s'hissava la bandera tricolor mentre als carrers es respirava l'ambient de festa major. Aflorava un sentiment esperançador amb el nou govern, en què s'albirava la possibilitat de millora de la ciutat i de la qualitat de vida dels seus habitants.

A partir d'aquest moment, els alcaldes Miguel Oltra i Vicente Palmer, entre els anys 1931 i 1936, portarien a terme una gran quantitat de reformes incloses en un ampli programa renovador de les infraestructures. Es prendran noves mesures per tal de dotar la ciutat de serveis públics bàsics, centrats sobretot en l'educació i la sanitat. Comença així un procés de modernització basat en les corrents higienistes,¹ unit a un fenomen constructiu amb edificis d'una nova estètica innovadora, el racionalisme.

El procés de renovació que es portà a terme a Gandia durant aquests anys evolucionà de la mateixa forma que ho feia la societat en tots els àmbits: l'econòmic, el social i el cultural. En l'àmbit econòmic, les activitats relacionades amb l'exportació de la taronja anaven en augment i, a l'exemple del nord, es multiplicaren els magatzems, serraries i negocis dedicats al món de l'automòbil i el transport, com tallers, estacions de servei i garatges. Les activitats fabrils tingueren també un paper important a la Gandia d'aquell moment, com la fàbrica de la Seda de Lombard, la Vital o la fàbrica de xocolates Nogueroles. El sector serveis anà prosperant amb un bon nombre de botigues al carrer Major i de cafeteries al passeig de les Germanies.

A l'àmbit cultural, cal destacar el paper del cinema. El teatre Serrano adaptà les seues instal·lacions el 1930 per poder reproduir pel·lícules sonores, fet que augmentà el nombre d'espectadors. La popularització del cinema en aquest període fou un fenomen revolucionari,

---

1. L'higienisme a Gandia es va iniciar a mitjan segle XIX, a partir de la desamortització de molts béns de l'església que possibilità un procés d'eixample interior. A més, al 1881 s'aprovà el projecte d'Eixample Sud, fet que afavorí el creixement de la ciutat més enllà de les seues muralles i permeté millorar les condicions de ventilació i comunicació.

ja que el 80% de les pel·lícules eren estrangeres. Aquest fet possibilitava viatjar a través de la pantalla a altres ciutats i poder contemplar les noves modes i tendències que s'estaven portant a terme a altres parts del món. Un altre aspecte rellevant per a la societat de la ciutat, fou el naixement Radio Gandia al 1932, instal·lada a la pròpia casa del seu fundador, Enrique Peralta, representant de la casa Philips (Calzado i Sevilla 2000). La bona comunicació a través del ferrocarril i el port, així com l'incipient fenomen turístic, sobretot a la zona de la platja, convertiren Gandia en una ciutat més oberta a l'exterior.

Una societat modernitzada necessitava una urbs moderna, en la que les seues transformacions havien d'anar en consonància amb els ideals republicans. La ciutat es convertí així en el reflex d'aquella societat que cada vegada era més oberta, més democràtica i més justa. A nuclis com València hi hagué un auge constructiu d'edificis racionalistes, dissenyats per arquitectes com Javier Goerlich, Enrique Videma o Luís Albert: l'Hotel Londres, el Teatre Rialto, l'edifici Alonso, les piscines del Balneari Las Arenas o el Col·legi Major Lluís Vives, són sols alguns exemples que encara hui són considerats símbols de la ciutat.

A Gandia no hi ha obres arquitectòniques de tanta magnitud com al cap i casal. Això no obstant, conservem una bona mostra d'edificis, públics i privats, que exemplifiquen en gran mesura els ideals del nou corrent, el racionalisme. Els motius pels quals aquest estil suposà una vertadera metamorfosi de Gandia són clars:

- El racionalisme a Gandia significà un trencament radical amb les corrents arquitectòniques d'influència modernista o eclèctica.
- Els nous edificis públics del corrent racionalista, van esdevindre l'estil del nou règim.
- La funcionalitat i higiene foren els dos pilars fonamentals sota els quals els nous edificis s'havien de regir a l'hora de ser plantejats.

A Gandia hi ha un bon recull d'edificis racionalistes que encara conservem i d'altres que malauradament han deixat d'existir. Arquitectes com Alfonso Fungairiño, qui treballà juntament amb Javier Goerlich a València, l'arquitecte municipal, Vicente Valls Gadea, o Rafael Bergamín, un dels principals exponents del racionalisme a l'estat espanyol que dissenyà el desaparegut xalet de José Román, en foren els més destacats. En aquest sentit, les tasques d'investigació, de difusió i sensibilització, són fonamentals per tal d'afavorir la conservació d'aquests edificis, testimonis de la nostra història més recent i productes d'una societat i d'un context concrets, el període de la Segona República a Gandia.

L'esclat de la Guerra Civil, seguida dels quaranta anys de dictadura franquista, posaren fi, de la manera més tràgica, a tots aquells avançaments que s'havien produït durant els

anys de la Segona República. Per aquest motiu, activitats divulgatives, com el disseny d'un itinerari pels edificis construïts en el període republicà, són claus no sols per a la conservació d'aquest patrimoni, sinó també per a reflexionar al voltant de la memòria democràtica.

Antecedents arquitectònics: el modernisme i l'eclecticisme a Gandia

És evident que la modernitat no arribà sobtadament a Gandia el 14 d'abril del 1931 sinó que els canvis que la definien s'acceleraren a partir d'aquesta data. Es tracta d'un procés de transformació de la ciutat amb un punt de partida situat cinquanta anys enrere.

A mitjan del segle XIX la ciutat vivia ancorada en una ciutat d'aspecte quasi medieval, tot i que poden detectar-se els primers símptomes de modernització en tres fets molt importants: el procés d'eixample interior produït amb la desamortització de molts béns de l'església a partir del 1850, la construcció del primer tramvia interurbà amb direcció a Carcaixent, el 1864, i l'edificació de la Fàbrica de Boix, dedicada a la producció de la seda.

Els canvis s'acceleraren a partir del 1881, mentre era alcalde Josep Rausell, quan s'aprova el projecte urbanístic de l'eixample sud. Un intens procés de transformació urbanística causà la desaparició de la majoria del recinte emmurallat i la construcció de nous espais com són el passeig de les Germanies i la Plaça del Prado. A més, poc després, Gandia desenvolupà una important xarxa de comunicacions a través del Port i el ferrocarril.

Des del punt de vista econòmic, a principis del segle XX assistim al període expansiu de l'agricultura comercial, sobretot basada en la taronja, amb el consegüent sorgiment de negocis relacionats, com magatzems, serrereries i també d'altres lligats al camp de l'automòbil i el transport. Al mateix temps hi ha un auge de l'activitat fabril i del comerç que propicià el sorgiment d'una nova classe mitjana, el principi d'una societat de consum que havia d'ocupar el seu temps d'oci (fins aleshores pràcticament inexistent). Són els anys de la proliferació de les cafeteries, teatres i cinemes, alhora que apareixien els primers símptomes de turisme a la platja, amb la construcció dels xalets que propiciaren el primer projecte urbanístic de la platja.

Tot aquest procés de desenvolupament de la ciutat es veié reflectit en els seus edificis. Per tal de fer-nos una idea de com era Gandia cal fer una ullada als edificis que es construïren entre els últims anys del segle XIX i primers del XX. El modernisme fou l'estil arquitectònic que precedí l'arquitectura moderna, un estil influenciat per les innovacions en el tractament del material propiciades per la revolució industrial i caracteritzat per la decoració d'inspiració vegetal, amb diverses variants arreu d'Europa. Aquest estil, que triomfava a

ciutats com Barcelona i València entre els últims anys del segle XIX i primers del XX, costà molt d'assimilar per a la societat gandiana del moment, ancorada encara en l'arquitectura tradicional.

Tal vegada fou aquest el motiu pel qual l'arquitecte tortosí Víctor Beltrí i Roqueta solament ocupà el lloc d'arquitecte municipal de Gandia durant els anys 1890 i 1893, quan se'n anà a Cartagena per realitzar la majoria de les seues obres, convertint-se el principal representant del modernisme murcià.

Beltrí, format dins l'escola catalana i influenciat sobretot per Gaudí, realitzà per a Gandia actuacions en edificis públics, com l'escorxador i les cobertes del mercat municipal. No obstant això, la seua principal obra fou un encàrrec privat realitzat anys després, al 1908. Es tracta de la Casa dels París -avui en dia col·legi Abecé- que, juntament amb el Teatre Serrano, són els únics edificis purament modernistes de la ciutat. Concebuda com una casa-jardí, la residència dels París beu de totes les influències estilístiques i conceptuals del modernisme català: la fantasiosa decoració d'inspiració vegetal, la asimetria en la façana, i inclús la concepció d'una obra unitària amb una perfecta comunicació entres les arts majors i menors: el treballs de ferro forjat, el treball de la fusta i del vidre en les portes i finestres, el dissenys del paviment amb els colorits hidràulics, o els relleus del treball en escaiola que decoren parets i sostres.

No fou fins als anys 20 quan vertaderament el modernisme i l'eclecticisme s'introduïren amb força a la ciutat. A les façanes dels edificis s'incloïen detalls decoratius inspirades en aquests corrents: afegits d'escaiola i ceràmica, treballs de ferro forjat als balcons i portes, o la col·locació de balustrades i gerros als remats de les façanes. El 1926 l'arquitecte Salvador Donderis dissenyava el nou Teatre Serrano al passeig de les Germanies amb una façana senzilla, equilibrada i de formes suaus, i amb un subtil decorativisme més proper a l'*art déco*. Dos anys després es construïa el Gran Cine Royalty a la plaça Jaume I, que combinava motius neomudèjars, amb una utilització del trencadís i del mosaic ceràmic típicament modernista.

Cal destacar també el treball d'altres arquitectes com Pascual Boigues, més proper a l'*art déco*, del qual encara conservem el xalet de Morell al Grau, del 1925, o la reforma de l'edifici del Carrer Juan Andrés número 5. Per contra, d'Ismael Payà destaca el seu gust per l'eclecticisme, que podem observar en edificis com el del número 54 del passeig de les Germanies o l'edifici conegut com la Barcelonesa, a l'avinguda d'Alacant, de l'any 1929. Ben entrats els anys trenta encara continuaran construint-se edificis amb estil eclèctic, tot i la construcció dels primers edificis racionalistes, atès que l'eclecticisme era un estil ben arrelat en la societat del moment.

A la dècada de 1930, la ciutat seguiria caminant cap a la modernitat: el seu urbanisme s'eixamplà, les façanes de les cases s'embelliren i sorgiren nous edificis com a reflex de la nova societat: teatres, cinemes, hotels, cafeteries, etc. Tot i això, romanien les serioses mancances d'infraestructures que, com vorem a continuació, el govern republicà s'esforçaria a pal·liar.

El Racionalisme

El sorgiment de l'arquitectura racionalista en el context europeu

Per tal de situar-nos en l'auge constructiu de l'estil racionalista, cal contextualitzar el moment del seu sorgiment a Europa, on les primeres dècades del segle XX són considerades com l'època de l'eclosió de les avantguardes artístiques.

En un context d'entreguerres en el que els canvis socials i econòmics es produïen a un ritme frenètic, l'art es convertí en un reflex d'aquesta metamorfosi. Les formules utilitzades fins al moment en les diferents disciplines artístiques (literatura, pintura, escultura, fotografia, cinema etc.) ja no eren vàlides per a poder reflectir i expressar l'entorn d'aquells anys convulsos. Els anomenats "ismes" (el cubisme, surrealisme, expressionisme o dadaisme, entre d'altres) revolucionaren la manera de veure el món des d'un punt de vista innovador i subjectiu. Aquesta revolució artística i cultural que s'estava vivint a Europa coincideix a l'estat espanyol amb els anys de la Segona República, època en la que sorgiren alguns dels més rellevants artistes, novel·listes, poetes, cinematògrafs o arquitectes de la nostra història.

Enmig d'aquest context d'experimentació artística, sorgeix el racionalisme. Un estil que, igual que passà amb les demés disciplines artístiques, tindrà com a principal objectiu allunyar-se de qualsevol tendència anterior. El racionalisme arquitectònic fou un estil internacional que assentà les seues bases després de la Primera Guerra Mundial, i es basà en els avanços de l'anomenada Segona Revolució Industrial, que van possibilitar l'ús de nous materials, com l'acer, l'alumini o el formigó.

Aquest nou corrent internacional que s'estava gestant calà de seguida en els joves arquitectes espanyols, que veien en els principis del racionalisme i en arquitectes com Le Corbusier, els models a seguir en la nova arquitectura del país. Una modernització que satisfés les necessitats de la societat del moment, garantira el benestar de la població, fora assequible i, sobretot, que estiguera organitzada espacialment de manera racional atenent a la funcionalitat i la higiene. A l'estat espanyol es crearen iniciatives amb l'objectiu de promoure

l'arquitectura racionalista com GATEPAC (*Grupo de Artistas y Técnicos Españoles Para el Progreso de la Arquitectura Contemporánea*), fundat el 1930.

El racionalisme tingué com a resultat la construcció d'edificis d'unes característiques comunes. La concepció dels nous edificis canvià de manera important degut al nou concepte de façana lliure: els edificis passaren de ser elements rígids amb façanes simètriques, a ser concebudes com a elements dinàmics i modelables, encara que de disposades de manera equilibrada i sempre guardant certa unitat. La utilització del formigó possibilitava l'aprofitament total del solar, proliferant els xamfrans corbs amb grans finestrals i llargues balconades.

Fig. 1 Detall de xamfrà al carrer Duc Alfons el Vell, 7

Encara que, com s'ha indicat, el gust per les façanes eclèctiques continuà en els primers anys de la dècada dels trenta, el moviment racionalista promulgava una arquitectura sense afegits: s'anul·laren les balustrades, els motius vegetals en escaiola i les mènsules decoratives.

Les façanes substituïren el decorativisme per la combinació de diferents plànols de color que destacaven els elements estructurals. Els balcons amb ferro forjat passaren a ser baranes rectilínies tubulars o planes. Les formes dels nous edificis deixaven a banda la inspira-

ció en la natura i se centraven en elements que simbolitzaven els nous temps, relacionats sobretot en el món de les màquines i del transport.

Les formes horitzontals predominaren sobre les verticals, encara que s'havia de guanyar altura per tal d'aconseguir impulsar la construcció de terrasses o habitacions ben il·luminades i ventilades als pisos superiors, fet que permetia arribar a la solució d'altura de manera escalonada.

L'arribada del racionalisme a Gandia

Gandia, com tantes altres ciutats, va viure en aquests anys de la República una transformació, afavorida per una clara voluntat dels seus governants de convertir la ciutat en un lloc on la qualitat de vida dels seus habitants fora l'objectiu principal. Totes les mesures adoptades en aquells moments anaven dirigides a aconseguir que Gandia fos una ciutat més neta, més higiènica, més segura i que garantia l'educació i la sanitat universal, és a dir, una ciutat més justa i democràtica.

Conseqüentment, pel que fa als edificis públics podem diferenciar-ne dos tipus: els relacionats amb les millores de les condicions higièniques i sanitàries i els edificis de caire educatiu.

Les principals obres que es realitzen en aquests anys tenen l'objectiu de garantir la salubritat i la higiene: l'asfaltat dels carrers i la nova xarxa de clavegueram, la creació del Centre d'Higiene Rural o la dotació d'uns banys públics.

Per a garantir una educació universal i pal·liar l'alt índex d'analfabetisme, els centres educatius es multiplicaren, tot i que malauradament molts dels projectes no es pogueren portar a terme, en part per falta de recursos econòmics però també per l'arribada de la Guerra Civil.

Però els nous serveis públics no solament es basaren en la salubritat i l'educació, cal destacar d'altres que mereixen la nostra atenció com el parc de bombers (1934), de l'arquitecte Vicente Valls Gadea a la plaça de Loreto, i el projecte de Correus i Telègrafs (Pablo Soler Lluch, 1935) als solars que requeien als dos costats del Centre d'Higiene (carrers Duc Carles de Borja i Delicada de Gandia).

Cal destacar la figura de l'artífex del primer d'ells, que fou l'arquitecte municipal que projectà la majoria dels edificis públics d'aquest període d'estil racionalista. Aquest arquitecte alcoià, a més del seu treball a Gandia, realitzà importants obres a la seua ciutat d'origen, com ara l'edifici de Papeleras Reunidas (1930), encara que les seues obres més emblemàtiques són l'edifici Merin (1931) a Cocentaina, i l'edifici Roca (1934) al carrer Sant Vicent de València.

Salubritat i higiene

L'arquitectura racionalista està clarament influenciada pels corrents higienistes del segle XIX. Per tal de pal·liar i evitar certes malalties començaren a prendre's mesures per a protegir a la ciutadania de tres elements fonamentals: l'estancament de l'aigua, l'aire contaminat i l'excés de sol.

En Gandia ja s'havien tingut en compte algunes mesures de caire higienista, sobretot després del projecte d'Eixample Sud del 1881 que comportà, a més de la demolició de les muralles i la projecció de la ciutat cap a l'exterior, una important reforma urbanística.² S'eliminaren alguns atzucacs i carrers estrets, al mateix temps que s'obriren noves places, i es millorava la ventilació i comunicació.

També es prengueren altres mesures, com la construcció de l'escorxador, la projecció del nou cementiri als afores de la ciutat i la construcció d'unes cobertes per al mercat de la plaça Major, per tal de protegir del sol i la pluja.

Els nous edificis també havien de respondre a aquests principis higienistes, segons els quals s'havien de projectar tenint en compte l'ús, la distribució espacial, l'orientació, i havien de garantir una adequada ventilació i il·luminació.

En aquells moments Gandia encara tenia importants mancances quant a salubritat pública per tal com era una ciutat en la que la majoria de carrers no estaven asfaltats i mancava una xarxa de clavegueram. És per això que assistim a una nova etapa de renovació, una transformació cap a una ciutat més neta, saludable i que protegira als seus habitants d'infeccions i malalties. El govern municipal projectà dos tipus de mesures: les dirigides cap a la millora de les infraestructures ja existents i aquelles destinades a dotar la ciutadania de nous serveis relacionats amb la salubritat.

Quant al primer tipus de mesures hem de destacar els treballs d'asfaltat de carrers i la construcció d'una xarxa de clavegueram, per tal de protegir dels principals focus d'infeccions causades per la pols, l'estancament d'aigua als carrers, o els pous cecs on anaven a parar les aigües fecals. La millora en la il·luminació de carrers també fou un aspecte que es tingué en compte, com per exemple a través del canvi d'enllumenat al Passeig de les Germanies al 1935, on s'instal·laren unes faroles amb reminiscències modernistes, actualment desaparegudes.³

Els mercats de la ciutat eren un altre punt a tindre en compte, les condicions dels quals eren molt deficitàries. El primer exemple el tenim al 1931, quan es projectà una segona coberta

---

2. Destacar l'aportació de Peñín en aquest mateix número de la *Revista de la Safor* al respecte.

3. Arxiu Històric de Gandia. *Alumbrado Paseo de las Germanías, 1932*. Signatura CE075/11.

al mercat d'abastiments a la plaça del Prado.⁴ Aquesta estructura de ferro amb planta quadrada, sol pavimentat, i canals de conducció de l'aigua, aconseguia protegir els comerciants del sol, pluja i la pols.

Una altre cas de millora de fou el del mercat de la plaça Major, construït als anys 20. El seu mal estat de conservació causava malestar en la ciutadania, tal i com podem observar en la crítica de falla del Mercat de l'any 1930 que diu així (Lloret i Coll 1985):

*En el mercat de Gandia
Molt bonico i de gran fama,
Encá no cauen dos gotes,
Se bañen tots la capsana.
Cuan ix un matí plovent
Van les dones a comprar
Posaes de guardabaros
Pel mercat poder entrar.*

La solució que es va adoptar va ser la de realitzar una reforma del mercat que conservava la seua estructura de ferro i cobertes originals, tancada en formigó. Seguint els principis racionalistes d'orientació, il·luminació i ventilació, la nova estructura del mercat tindria amb quatre accessos, un a cada costat, a més de vuit finestrals i setze ulls de bou a la part superior de cada cara de l'estructura. Cal destacar l'absència d'afegits decoratius de la part reformada, a diferencia de l'estructura anterior amb detalls de ferro forjat. Tot i això, l'edifici compta amb cert equilibri, remarcat sobretot per la intercalació de les obertures (porta, finestrals i ulls de bou). Aquest mercat va ser demolit l'any 1965.

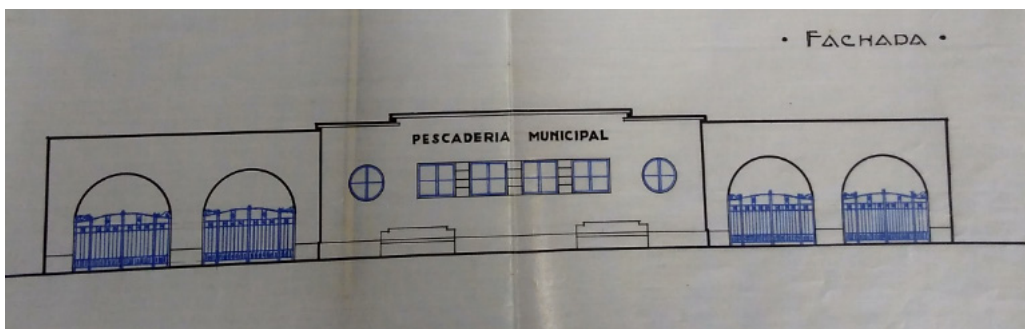

Fig. 2 Detall del projectes de la façana de la Peixateria de l'arquitecte Vicente Valls Gadea (1934)

4. Arxiu Històric de Gandia. *Projecte de la construcció d'una segona coberta al Prado*. Signatura 1784/6.

L'altre edifici que, malauradament, ha desaparegut és el de la Peixateria,⁵ situada en el posterior mercat municipal i actual edifici d'oficines de l'Ajuntament de Gandia, al carrer de les Carmelites. Es tracta d'un edifici racionalista de Vicente Valls Gadea, projectat el 1934 i que traslladava la peixateria anterior a un millor emplaçament vora el riu. Es tracta d'un edifici de planta rectangular amb la façana principal que recau sobre el carrer de les Carmelites. L'estructura de la façana es divideix en tres cossos, un central amb un finestral corregut horitzontal, amb dos ulls de bou als laterals. Els dos cossos restants es componen de dues portes en arc de mig punt amb enreixat.

El mateix arquitecte realitzà el 1936 un projecte de mercat públic per al Grau,⁶ de planta ovalada, de tal manera que les parades quedaven organitzades dibuixant un corredor circular, que romania il·luminat per una claraboia de la mateixa forma i finestrals horitzontals als laterals. L'accés al mercat estava plantejat amb dues entrades, una principal que donara al camí de la platja i l'altra situada a la carretera del Grau, just per on passaven les vies del ferrocarril. L'entrada principal, que formava un eixidor de la planta ovalada, estava flanquejada pels serveis de dones i homes, un cada costat. Mentrestant, a l'altra entrada, l'arquitecte situà, a cada banda, el bar i una floristeria. El disseny de l'enreixat com un entramat de línies rectes i la utilització dels colors per tal d'emfatitzar els elements estructurals són els propis i característics del racionalisme. En canvi, a l'entrada principal destaquen alguns afegits decoratius de caire eclèctic conformatos per boles i pinacles sostinguts per pilars quadrangulars.

Dotar la ciutat d'uns sanitaris públics fou una de les iniciatives més significatives d'aquest conjunt de mesures higienistes que s'estaven portant a terme a Gandia.⁷ El 1933, Valls Gadea projectà al primer tram del Passeig de les Germanies un banys per a homes i dones, d'estructura quadrangular de formigó, amb unes estretes finestres corregudes horitzontals a la part superior. Cal destacar la tipografia constructivista a la façana de l'edifici, molt definitòria de l'arquitectura avantguardista que a partir del 36 es popularitzà a la ciutat de València, per assenyalar els refugis antiaeris.

En la línia sanitària, durant la Segona República es constitueix una xarxa per a l'assistència, amb funcions preventives, curatives, educatives i rehabilitadores, compostes pels centres d'higiene rural, considerats com la primera anella de l'aparell sociosanitari.

5. Arxiu Històric de Gandia. *Pescaderia pública*, 1934. Signatura 1784/20.

6. Arxiu Històric de Gandia. *Mercado público Grau*, 1936. Signatura CE 0092.

7. Arxiu Històric de Gandia. *Sanitaris públics*, 1933. Signatura 1784/11.

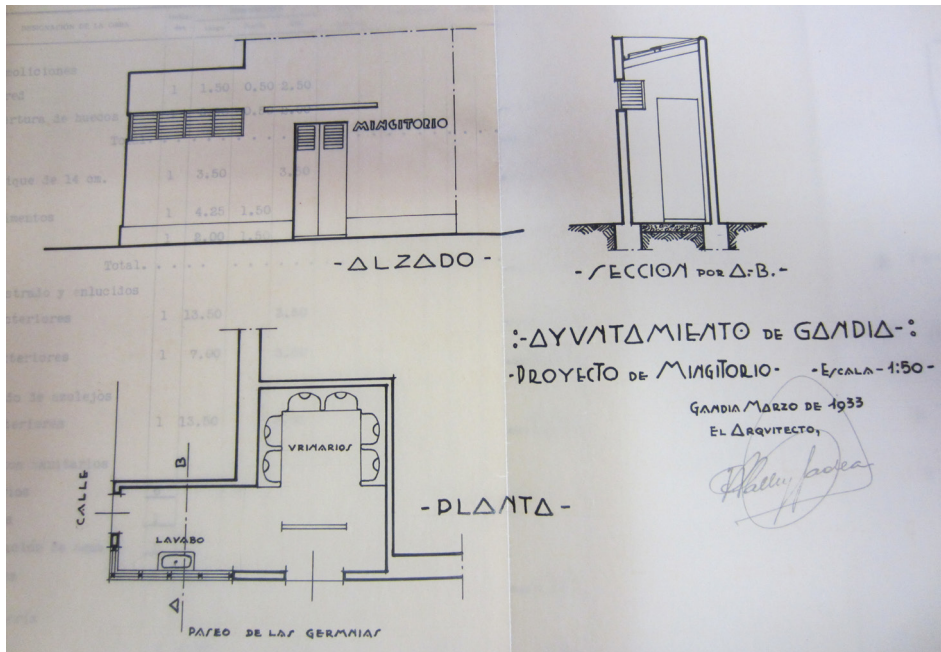

Fig. 3 Projecte per a sanitaris públics de Vicente Valls Gadea (1933)

El 1934 l'arquitecte Vicente Valls Gadea projectà, al solar on se situava l'antic Teatre Principal, el nou Centre d'Higiene Rural.⁸ Un edifici de planta quadrada, de tres altures, situat als carrers Duc Carles de Borja i l'antic Brunel.

L'arquitecte formulà en aquest edifici una precisa distribució de l'espai, que atenia a la seua funcionalitat. La planta baixa estava destinada a aquells serveis que havien de tindre una atenció urgent al mateix temps que, pel caràcter d'alguna de les malalties, s'habilità un accés pel lateral de l'edifici. Per la porta principal (carrer Duc Carles de Borja) s'accedia a la primera altura, destinada a la maternitat i infantesa. I a l'última es trobava el laboratori, la caldera de gas, i les consultes d'otorinolaringologia i odontologia, a més de l'habitatge del conserge. Les consultes mèdiques donaven a la façana exterior, ja que requerien de més il·luminació, mentre que la resta (sales d'espera, vestidors, banys), quedaven a la part de dins de l'edifici i la part de la corba, al xamfrà de l'edifici, es projectà una "dependencia aneja que por su orientación resulta indicadísima para los baños de sol",⁹ com literalment Valls Gadea descriu al projecte.

8. Arxiu Històric de Gandia. *Centro de Higiene*, 1934. Signatura 1784/21.

9. *Ibid.*

Fig. 4 Xamfrà del Centre d'Higiene

Respecte al disseny de la façana, el propi arquitecte la descriu d'aquesta manera: "Teniendo en cuenta que el carácter del edificio predispone más a buscar una solución de carácter de utilidad y no tratándose de ningún establecimiento que requiere monumentalidad en la fachada hemos fijado en primer lugar en distribuir los huecos de la fachada, dar satisfacción completa a los servicios alojados en la primera crujía y tan sólo hemos atendido de manera secundaria a ordenar estos en su posición y relativa simetría siguiendo cierta norma que privara al exterior de aspecto desordenado y que pudiera hacerlo incluso agradable como edificio urbano".¹⁰

El Centre d'Higiene Rural és un edifici totalment funcional que aconsegueix tots els principis de l'arquitectura racionalista. Els únics elements decoratius que hi trobem, i amb la funció d'emfatitzar les formes arquitectòniques, són la utilització del bicromat, el sòcol adés esmentat i les fines cornises planes que rematen l'edifici. El disseny de la façana sembla estar influenciada per un edifici anterior del mateix arquitecte, l'edifici Merin (1931) a Cocentaina, encara que amb un torre més pronunciada al xamfrà.

10. *Ibid.*

Educació

El problema de l'educació fou l'altra qüestió fonamental on el govern republicà posà els seus esforços. Com expliquen Lluís Sevilla i Antonio Calzado (2000: 164), el 1930 l'índex d'analfabetisme era d'un 47'98% de la població. A més, els centres educatius estaven en mans d'ordes religiosos (Escolapis, Carmelites, Ursulines i Jesuïtes) i escassejaven les escoles públiques que, a més, estaven en molt mal estat. Els nous governants impulsarien un nou model educatiu basat en els ideals republicans laïcistes, i crearen una infraestructura pública de centres educatius a nivell estatal.

A Gandia es creà una xarxa de centres educatius públics gràcies a l'important esforç dels alcaldes Oltra i Palmer, que incrementaren significativament les partides pressupostàries dedicades a instrucció pública (Calzado i Sevilla 2000: 165). Durant aquest període s'aconseguí construir el Centre d'Educació Primària Joaquin Costa i l'Institut de Secundària Ausiàs March, a més de reformar els centres del Grau i Marxuquera i impulsar les colònies escolars per a xiquets pobres.

El Centre de Primària Joaquin Costa, obra de l'arquitecte José Pedrós, fou inaugurat el 14 d'abril de 1934. Es tracta d'un edifici de dos altures, en planta en forma de "C" situat al mig d'un pati de planta rectangular, amb un estil no estrictament racionalista, ja que la seua façana té trets neoclàssics i eclèctics, característics fins al moments dels edificis públics o oficials. No obstant la seua estructura, i la distribució espacial en relació a la seua funció, són clarament racionalistes.

La façana principal està estructurada en tres cossos. Al central se situa l'entrada principal del centre, amb un escalinata d'accés que dona pas a un atri format per cinc arcs escarsers, els tres centrals són més amples que els dels extrems, de la mateixa grandària que els dos que tanquen l'atri. Al primer pis del cos central, hi ha una ampla balconada amb balustrada, amb cinc portes rectangulars rematades per frontis alterns de formes triangulars i corbes. El cos principal està rematat per un frontis clàssic triangular.

Els cossos laterals a la façana principal combinen els remats de les finestres en dos tipus: a la planta baixa, amb arcs escarsers; a les aules del primer pis, en canvi, hi ha grans finestres quadrades. Aquest tipus de finestres son les utilitzades per a les dues ales laterals del centre, també destinades a la ubicació d'aules. L'ús del formigó possibilità l'obertura de grans finestrals que li donen llum i ventilació a les estances educatives. El centre està envoltat per una ampli pati, tancat amb una reixa de ferro forjat, amb trets historicistes, on destaca per la profusa decoració la porta principal.

Més problemàtica fou la creació de l'Institut de Segon Ensenyament Ausiàs March. El primer curs fou als anys 1934-1935, encara sense edifici propi, sinó a unes dependències mu-

nicipals de la plaça Jaume I. El 1934 Valls Gadea havia realitzat un primer projecte per a l'edifici al nou carrer Gran Via (actual Av. República Argentina),¹¹ però el 1935, s'optà per canviar la ubicació a una més rellevant, l'actual plaça de Crist Rei, i s'adaptà el projecte al nou solar. El nou institut s'inaugurà al curs 37-38, en plena Guerra Civil.

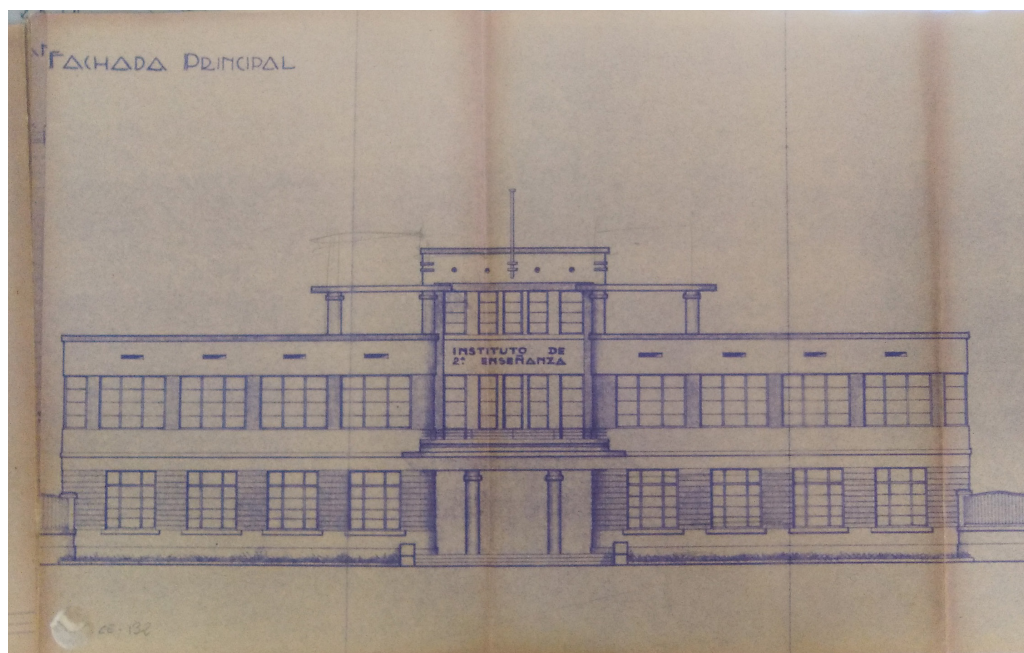

Fig. 5 Projecte realitzat per Valls Gadea al 1934

L'Institut Ausiàs March és un edifici racionalista, de dues altures, amb planta en "C" i pati interior. La façana principal se situa al xamfrà de la plaça, té forma convexa i consta de tres altures, amb el típic escalonament en alçada racionalista. L'entrada a l'edifici és posterior, projectada el 1949 per Pablo Soler Lluç qui composà un gran atri precedit per una escala. Aquesta entrada monumental és producte d'una retòrica més franquista, com bé apunta Peñín (2015).

Tant les finestres de la façana principal com les dels cossos laterals, són grans i quadrades, per possibilitar l'entrada de llum i ventilació dins les aules. Els entrants i eixidors de la façana, els detalls de la cornisa que envolta el segon pis i el remat del cos central, conceben l'exterior de l'edifici com un espai dinàmic sense cap afegit ornamental, únicament els mateixos elements arquitectònics destacats per l'ús del color o la combinació de materials.

11. Arxiu Històric de Gandia. *Projecte Institut Ausiàs March*. Signatura CE 0132/0005.

La platja de Gandia

A principis del segle XX arribaren els primers turistes a la platja de Gandia, la majoria d'ells alcoians a causa de la relació existent entre les dues ciutats a través de la connexió pel ferrocarril.

El primer tram urbanitzat de la platja fou l'avinguda de la Pau on aquella petita burgesia, enriquida gràcies a la indústria i a l'exportació de la taronja, es construï els primers xalets.

Gradualment, l'estiueig a la platja es convertí en un ritus social habitual, fet pel que es multiplicaren el nombre de xalets, de casetes i de barraquetes desmuntables, el que va fer necessari un nou projecte d'eixample. Durant els anys trenta, a Gandia es realitzaren dos projectes d'urbanització de la platja Nord: el primer de l'arquitecte Aracil, al 1931; el segon, que substituï l'anterior, dissenyat per Valls Gadea l'any 1934. Malauradament els problemes pressupostaris de 1935 i l'esclat de la Guerra Civil paralitzaren les obres, que no foren represes fins el 1950 (Calzado i Sevilla 2000: 67).

Fig. 6 Cartell de Josep Renau del Balneari Las Arenas, 1934

A més del creixement de la platja, hi havia la nova tendència a dur una vida saludable. En el període republicà, dins de la important tasca de remodelació sanitària, s'impulsà el culte al cos i la pràctica de l'esport com a mode de vida. Durant aquests anys hi hagué un auge constructiu de nous equips esportius, com per exemple les piscines Las Arenas (1933), de l'arquitecte Luís Gutiérrez Soto a València, que Josep Renau va immortalitzar en un dels seus cartells més significatius.

Tal i com ocorria a la resta del litoral valencià, durant els anys trenta la platja de Gandia era considerada no solament com un lloc de descans o de vacances, sinó també com un espai amb un caràcter beneficiós per a la salut. El 1932, l'arquitecte Valls Gadea dissenyà tres edificis en consonància amb aquell concepte de platja entesa com

a zona de descans i de vida saludable. Es tracta d'un balneari, uns banys públics, una clínica d'urgències i una font.¹²

El balneari estava plantejat com un edifici longitudinal de planta baixa amb façana simètrica. El cos central semicircular presenta una coberta que destaca en altura de manera escalonada, sostinguda per set pilarets, que li donen una aspecte de temple. A pesar de la llargària de la seua planta, les formes arrodonides del cos central i dels cantons de l'edifici li doten certa suavitat i dinamisme. L'accés es realitzava a través del centre de l'edifici per la seu apart posterior a través de dues escalinates laterals, també amb acabats arrodonits, on estaven l'administració, els vestuaris, els banys, la cuina i el restaurant que ocupava la zona del semicercle. Als cossos laterals s'hi van dissenyar cinquanta-cinc habitacions i zona de banys calents.

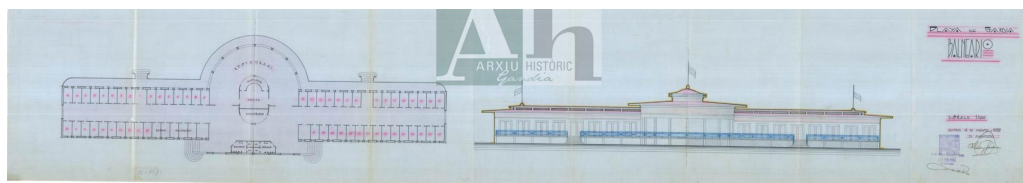

Fig. 7 Projecte per a balneari, Valls Gadea (1932)

Paral·lelament a les reformes que s'estaven portant a terme en Gandia, la platja també havia de comptar amb uns serveis públics adequats. La clínica d'urgències i els banys públics dissenyats pel mateix arquitecte repeteixen l'estructura de temple clàssic. La clínica d'urgències, de planta quadrada i amb un cos semicircular que sobreeixia de la resta, comptava amb una façana envoltada de grans finestrals. La coberta guanyava en altura en el cos semicircular, de la mateixa manera que ho feia al balneari. L'accés a la clínica es realitzava a través d'una escalinata al vestíbul. A la part lateral estaven allotjats el despatx i el servei. En canvi els banys públics, a diferència dels dos edificis anteriors, tenen una planta quadrada, d'acord amb la línia estètica de la resta de l'edifici.

Encara que aquests projectes no es pogueren portar a terme, reflecteixen perfectament els ideals que es promulgaven durant la Segona República i a través del seu plantejament podem esbrinar la preocupació del govern republicà per aconseguir una societat més sana, i una clara voluntat d'oferir als seus ciutadans uns serveis públics en termes de salubritat, higiene i benestar.

12. Arxiu Històric de Gandia. *Projecte Las Arenas*. Signatura CE 075/1.

El racionalisme a l'espai privat

Durant la dècada dels anys trenta, els edificis de caire privat també començaren a evolucionar cap a la nova estètica del racionalisme, encara que la tendència de l'eclecticisme continuava en alguns dels edificis construïts en aquestes anys.

La majoria d'edificis racionalistes, que veurem a continuació, es basen en uns trets comuns ja vistos anteriorment: habitatges de poques altures, en els que predominen les línies horitzontals sobre les verticals; altura dels edificis escalonada; façanes lliures amb xamfrans arrodonits on les finestres i balcons augmenten en grandària i en nombre; els afegits decoratius desapareixen però, en canvi, la combinació de colors pren protagonisme; i, finalment, els enreixats de ferro forjat dels balcons són substituïts per baranes cilíndriques o planes.

A més, els nous habitatges havien de garantir les millors condicions higièniques possibles, per la qual cosa la distribució de les seues parts es dissenyava tenint en compte l'òptima il·luminació i ventilació. D'aquesta manera, els patis interiors, les galeries, les terrasses i els banys es convertiren en elements indispensables a considerar en el disseny de les noves cases.

El xalet de José Román (1928),¹³ al passeig de les Germanies, fou el primer edifici racionalista a Gandia, obra de Rafael Bergamín, un dels principals arquitectes d'aquest període a nivell estatal. Tenint en compte l'any de la seua construcció, ens podem imaginar l'impacte que suposà la construcció d'aquesta casa per a Gandia, dins d'una societat familiaritzada amb una estètica i una concepció d'edifici totalment diferent.

Bergamín, d'aquesta manera, introduí a la ciutat principis arquitectònics de l'avantguarda europea. Seguidor de Le Corbusier i el seu concepte de "cases per a viure", es basà en l'economia i el sentit comú, amb una organització de l'espai en planta i alçat que havia de reflectir la distribució interna de l'edifici.

És un habitatge de tres altures, amb semisoterrani i terrassa, de planta quadrangular i rodejat d'una zona enjardinada. L'estructura es basava en la superposició de volums i de formes pures. Malgrat la seua desaparició, ens podem fer una idea de la magnitud arquitectònica de l'obra si observem la casa del Marqués de Villora a Madrid, construïda sols un any abans, i amb la qual guarda, al meu parer, moltes similituds.

L'altra gran obra del racionalisme gandià fou l'edifici de la Ford (1934),¹⁴ conegut com l'edifici de TASA (Transportes y Automóviles S.A.), obra de l'arquitecte madrileny Alfonso Fungairiño, situat a la zona de l'exemple Nord, amb façana a tres carrers (Avinguda d'Alacant, Avinguda del Grau i Carrer Alfaro).

El seu emplaçament no és arbitrari, ja que el gran flux d'automòbils i camions que circulava per la zona a causa del transport de la taronja cap al port, comportà que hi proliferaren

13. A la Guerra Civil, el xalet de Román fou ocupat per les milícies del Partit d'Unió Republicana de forma acordada amb el propietari (Calzado i Martí 2017).

14. Arxiu Històric de Gandia. *Edifici Ford a Gandia (1933)*. Signatura CE 0073/0001.

negocis relacionats amb aquesta activitat: magatzems, serrereries, tallers, garatges i estacions de serveis, entre d'altres.

Fungairiño dissenyà, en aquest solar en forma de "L", un edifici de tres plantes amb entresol. A la planta baixa, sota una gran marquesina en el xamfrà, se situaren una estació de serveis, un taller de reparació i un garatge. A l'entresol se situaren les oficines, mentre que la resta de l'edifici es construïren habitatges per als treballadors.

Pel que fa a l'estil, l'edifici de Fungairiño introdueix a Gandia un racionalisme totalment innovador per la manera de concebre els diferents elements arquitectònics i la plasticitat de les seues formes, que destaca en l'aprofitament del xamfrà, concebut amb una gran corba, on el joc de formes còncaves i convexes fan de l'edifici una construcció singular.

Pel que fa a la seua estètica, les formes i els detalls ens recorden al món navilier, influït pels treballs que féu amb Javier Goerlich al Club Nàutic de València entre els anys 1930 i 1935, amb el qual guarda moltes similituds: els remats de les façanes amb finestres en forma d'ull de bou recorden la superestructura o les xemeneies d'un vaixell, mentre que les formes dels balcons amb cantons arrodonits i semicirculars amb baranes planes i tubulars, tenen gran similitud als d'una proa. Com apunta Alberto Peñín (2015), aquesta línia de tipus "vaixell" es relacionava íntimament amb la modernitat de la mateixa manera que ho era el món de l'automòbil, combinats ambdós en aquest edifici.

Fig. 8 (a i b) Detalls de l'edifici LA TSA, Fungairiño (1934)

Un altre edifici que mereix atenció és el situat al Passeig de les Germanies 3 (antiga plaça Cabo Pastor 12), projectat per Valls Gadea el 1934 com un edifici d'habitatges de tres altures amb una farmàcia a la planta baixa, l'antiga Farmàcia de Cayetano García.

El disseny de la façana marcà una tipologia que es repetí durant aquest període i anys posteriors. És una façana simètrica, amb quatre obertures per planta, en les que es combinen finestrals i balcons, amb un remat a la part central que aconseguix l'altura escalonada típica del racionalisme, i on anava allotjat un estudi. Destaca l'exigència en la que es demana en el projecte que tots els dormitoris havien de tindre una ventilació directa adequada, a més de disposar d'un pati de llums,¹⁵ mesures que anaven en relació als nou concepte de casa funcional i higiènica.

Fig. 9 Edifici i farmàcia de Cayetano García (1934)

Cal destacar el treball de les baranes i l'enreixat de l'edifici, mentre que a les finestres i balcons s'ha optat per un disseny tubular, l'enreixat de les portes d'accés a la planta baixa té clares influències de l'*art déco*.

El 1935 l'arquitecte Pablo Soler Lluç projectà, també al passeig de les Germanies, un altre edifici per a habitatges de lloguer,¹⁶ on antigament estava la botiga Ausiàs i que, malauradament, ha desaparegut. L'arquitecte destacà en altura el cos central de la façana, un gran xamfrà corb, situat entre el passeig i el carrer Raussell.

Posteriorment, el 1940 Valls Gadea dissenyà un altre edifici amb entrada pel carrer Sant Pasqual,¹⁷ cantó amb l'actual plaça de la Vila, de tres altures i baixos comercials amb soterrani, plantejat amb dues façanes amb una mateixa escala d'accés. La primera, situada al carrer Sant pasqual,

15. Arxiu Històric de Gandia. *Projecte d'edifici d'habitatges a la plaça del Cabo Pastor (1934)*. Signatura 1805/48.

16. Arxiu Històric de Gandia. *Proyecto de la casa de alquiler propiedad de doña Trinidad Caudeli (1935)*. Signatura CE 0090. Arxiu Històric de Gandia.

17. Arxiu Històric de Gandia. *Proyecto Casa de Alquiler para D. Francisco Espi en la C/ San Pascual esquina en plaza Cabo Pastor (1940)*. Signatura 1805/48.

manté similituds amb l'edifici de la Farmàcia de Cayetano Garcia per la seua simetria i el remat del cos superior a la part central. El segon edifici ocupa la resta del solar, que comença amb el xamfrà corbat i continua cap a l'altre carrer. En aquest cas no trobem cap balcó ni miradors, sinó huit finestres per planta que recorren la façana a pesar de les reduïdes dimensions d'aquesta superfície.

Fig. 10 Edifici C/ Sant Pasqual, 10. Valls Gadea (1940)

Malgrat la poca documentació amb què comptem dels habitatges construïts durant aquests anys, que dificulta la seua datació i autoria, a Gandia podem trobar altres exemples d'arquitectura racionalista en els quals cal detenir-se. Edificis en què es repeteixen els mateixos trets que hem anat apuntant: xamfrà arrodonit, façana simètrica, altura escalona, façana lliure, gran nombre d'obertures i absència d'afegits decoratius.

Un exemple el trobem al carrer Sant Francesc de Borja número 59, amb remat a la part superior, que es repeteix la casa de la plaça de Sant Josep, 1. Mentre que a l'avinguda d'Alacant número 4, trobem un edifici de característiques semblants però amb un acabament pla, sense cap afegit al centre de la façana.

Malgrat tindre diferent tipologia, la casa del carrer Maldonado 7 i l'edifici del carrer de la Dona Teresa 1, rematen en la seua façana amb un disseny similar. La primera casa compta amb uns amplis finestrals als dos laterals, mentre que al cos central es combinen un mi-

rador a la primera planta i un balcó a la segona. A l'edifici de la carrer de la Dona Teresa s'hi diferencien la primera planta per tindre balcons correguts amb baranes planes, amb la segona on s'hi combinen balcons i finestres.

Fig. 11 Cases al carrer Sant Francesc de Borja (a), Av. d'Alacant (b) i plaça Sant Josep (c)

Fig. 12 Cases dels carrers Maldonado (a) i de la Dona Teresa (b)

El gust pel nou corrent estètic es traslladà a les cases de tipologia tradicional, com la situada al carrer Legionario Bernabeu 4, una residència que té com a data cadastral l'any 1887, però que pel seu aspecte és evident la realització d'una reforma posterior. La disposició de la casa és amb magatzem a la planta baixa i una altura, on s'obren una finestra tipus mirador a la part central sobreixint de la façana, i dos balcons als cossos laterals, les baranes dels quals són de forma tubular. L'element més destacable de l'habitatge pot ser siga la porta d'entrada, amb un disseny proper a l'*art déco* simètric i abstracte.

Acabada la Guerra i amb l'arribada del Franquisme el nou règim volgué separar-se de l'arquitectura que simbolitzà la Segona República, motiu pel qual creà un estil conegut com "estilo nacional" que significà un retrocés en quant al desenvolupament de l'arquitectura moderna i avantguardista que s'havia iniciat feia una dècada. Malgrat tot, el racionalisme no acabà de desaparèixer, i a Gandia encara podem trobar algunes edificis que beuen d'aquest estil, com el Banc de València de l'any 1959. Altres habitatges amb data cadastral del 1960, com l'edifici del Passeig Germanies número 4, i el del carrer Gutiérrez Mas número 28, mantenen la solució d'aprofitar el xamfrà en forma semicircular.

Fig. 13 Edificis del passeig de les Germanies (a) i C/ Gutiérrez Mas (b)

Annex: un itinerari per l'arquitectura de la Segona República a Gandia

Es proposa un itinerari per l'arquitectura del període de la Segona República en el que s'han inclòs, no solament aquells edificis de caire racionalista descrits sinó els que, d'alguna manera, han sigut significatius durant aquests anys. Es tracta d'un recorregut a través del qual es pot esbrinar com era la societat de l'època i quins eren els ideals per a la construcció d'una nova ciutat.

L'objectiu d'aquest itinerari és el de donar a conèixer el patrimoni de Gandia i la seua història més recent a través dels seus edificis, així com reflexionar sobre la modernització de la ciutat quant a transformacions urbanístiques i equipaments públics. Cal reivindicar la important tasca renovadora, que gràcies als governs municipals, es portà a terme i que convertí Gandia en una ciutat més democràtica i més justa. A través del recorregut es poden veure conceptes relacionats amb l'arquitectura, l'urbanisme, la salubritat o l'educació, entre d'altres. Sembla imprescindible, a més, fer un treball de memòria democràtica i reflexió, si tenim en compte els efectes del colp d'estat i la Guerra Civil a la ciutat, i quines foren les seues devastadores conseqüències amb el posterior règim franquista. Per aquest motiu s'inclouen en el itinerari els refugis de la Peixateria, recentment habilitat com a centre de interpretació, i el de la plaça del Prado.

A més, és interessant recordar en aquest recorregut els pensaments utòpics i revolucionaris que afloraren amb més intensitat en els anys de la Guerra per a convertir la ciutat segons els ideals del republicanisme. Un exemple el trobem al Palau Ducal, on es projectà un museu i una escola d'art i de música quan al 1936 fou ocupat per la comarcal CNT. Inclús es començaren les obres d'una piscina en els jardins, on també hi havia projectat un parc infantil i un pont que unira les dos parts del riu (Calzado i Martí 2017).

Per altra banda, el recorregut inclou edificis que avui no ja no existeixen, però que caldria recordar-los per seua rellevància dins del context en el que ens trobem. L'itinerari, centrat en Gandia, caldria que es completara amb un altre al Grau, que tingué un paper polític i social fonamental durant la Segona República, fet que comportà que fóra greument castigat pels bombardejos durant la Guerra Civil.

Tenint en compte l'objectiu de l'itinerari i el seu contingut, el públic a qui va dirigit podria ser ampli. Pel seu caràcter didàctic, pot ser una ferramenta a través de la qual els alumnes de primària i secundària poden treballar els següents temes:

- Familiarització amb l'entorn i valoració del patrimoni a través del coneixement dels edificis de la ciutat i de la seua història.

-Educació en valors i en memòria democràtica.

-Coneixement de la història més recent de la ciutat i de la seua transformació fins arribar a l'actualitat.

D'altra banda, l'itinerari també s'adequa a qualsevol altre tipus de públic adult i obri una possibilitat més dins l'oferta de turisme cultural amb què comptem a Gandia, completant la ruta històrica, ja consolidada a la nostra ciutat, amb un itinerari centrat en la modernitat, que podria ser ampliat en els seus antecedents, a partir de les reformes del projecte d'exemple sud del 1881.

L'itinerari parteix al Centre de Primària Joaquín Costa (1934) i finalitza a l'institut Ausiàs March (1937-1950), els dos centres educatius construïts en aquest període. En el recorregut es podran observar aquests edificis:

- 1) Centre Escolar Joaquín Costa
- 2) Cobertes del mercat al per major a la plaça Prado (desaparegudes)
- 3) Refugi de la plaça del Prado
- 4) Plaça de Sant Josep¹⁸
- 5) Casa de la farmàcia de Cayetano García
- 6) Palau Ducal dels Borja¹⁹
- 7) Refugi de la Peixateria
- 8) Plaça major²⁰
- 9) Edificis carrer Gutiérrez Mas número 28 i Sant Pasqual número 1
- 10) Edifici de la TASA
- 11) Antic Parc de Bombers
- 12) Antic Centre d'Higiene i edifici de comunicacions
- 13) Carrer Sant Francesc de Borja

---

18. A més de la casa a la plaça Sant Josep 1, cal mencionar l'enderrocament de l'antiga església per tal de continuar amb el projecte urbanístic i poder obrir aquest tram del carrer de la Mesquita que comunicava amb la plaça del Prado.

19. En referència als anys en que estigué la CNT a les dependències del Palau.

20. En relació al mercat desaparegut, i la destrucció de part de la Col·legiata en temps de la Guerra Civil.

Bibliografia

CALZADO, A i MARTÍ, B. (2017): *Revolució i Guerra a Gandia*. Gandia, Edició pròpia.

CALZADO, A. i SEVILLA, L. (2000): *La II República a Gandia: 1931-1936*. Gandia, CEIC Alfons el Vell.

LLORET, J. i COLL, J.J. (1985): *Historia de las Fallas de Gandia*. Gandia, Artes Gráficas Vicent.

PEÑÍN, A. (2015): *Arquitectura i modernitat a Gandia. Una guia d'arquitectura moderna*, Gandia, Edicions Tívoli.